

Burgemeester Von Bönninghausen

Politiek beleid van een nationaal-socialistische burgemeester in Hilversum, 1 oktober 1940–12 december 1943

JEF DUTERLOO

Moge het Nederlandsche Volk dan thans verstaan, dat het Nationale Plicht is mijn Leiding te volgen in het belang van onze Nationale Eenheid en onze Nationale Toekomst. Deze woorden schreef mr. dr. baron De Wijckerslooth de Weerdesteijn in de nazomer van 1940 in een pamflet gericht aan het Nederlandse volk. Enkele dagen daarvoor had hij ontslag genomen als burgemeester van Hilversum, zijn wethouders, B.H. Bakker, C.F.J. Verbeek, P. Kuijper en T. van der Heeg, in verbijstering en paniek achterlatend. Hoe moesten zij nu verder zonder burgemeester?

Gelukkig kwam er hulp uit Den Haag. De secretaris-generaal van het ministerie van Binnenlandse Zaken Frederiks toog naar Hilversum en stelde voor dat de zeer ervaren wethouder van financiën Bakker de waarschijnlijk geestesziek geworden De Wijckerslooth zou opvolgen. Dit onder de voorwaarde dat de andere wethouders hem in de moeilijke omstandigheden zouden steunen. Nederland was al een paar maanden door nationaal-socialistisch Duitsland bezet. De collega's van Bakker gingen met het voorstel van Frederiks' akkoord. Bij de eerstvolgende ontmoeting met de Rijkscommissaris voor de bezette Nederlandse gebieden, Seyss-Inquart, zou hij voorstellen Bakker als nieuwe burgemeester van Hilversum te benoemen.

Het onderhoud werd voor Frederiks een koude douche. De Rijkscommissaris had al een kandidaat voor Hilversum: het lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal voor de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) in Nederland, jonkheer mr. E.J.B.M. (Ernst) von Bönninghausen. In dit artikel staat deze eerste nationaal-socialistische burgemeester van Nederland centraal. Hoe was zijn politiek en beleid als burgemeester van Hilversum, waar hij van 1 oktober 1940 tot en met 12 december 1943 de scepter zwaaide?

Voorspel

Frederiks kon en durfde zich niet tegen de benoeming van Von Bönninghausen te verzetten. Snel legde hij weer contact met de wethouders in Hilversum. Hij

drukte hen op het hart vanwege het landsbelang aan te blijven en ordelijk met de nieuwe burgemeester samen te werken. Von Bönninghausen had, hoewel hij nationaal-socialist was, op Frederiks en de toenmalige commissaris van de provincie Noord-Holland, jonkheer mr. dr. A. Roëll, een betrekkelijk positieve indruk gemaakt. Zij kwalificeerden Von Bönninghausen als een gematigde figuur binnen de NSB, die afkomstig was uit een voorname familie van magistraten. Met name Roëll, zelf edelman en magistraat, zag dat als

De proclamatie van K.L.C.M.I. baron De Wijckerslooth de Weerdesteijn waarin hij zich opwierp als leider van het Nederlandse volk. De Wijckerslooth was burgemeester van Hilversum van 1 februari tot 11 juli 1940. Het vreemde gedrag van de burgemeester bracht zelfs de plaatselijke NSB ertoe zijn ontslag te eisen. (coll. Streekarchief)

een redelijke garantie voor de bestuurskwaliteit van Von Bönninghausen.

Inderdaad was Von Bönninghausen een relatief jonge, ambitieuze edelman. Hij was 37 toen hij in de Eerste Kamer kwam, veertig toen hij burgemeester van Hilversum werd en afkomstig uit een voornamelijk katholieke familie van openbaar bestuurders. Hij had op de bekende kostschool van de jezuïeten in Katwijk aan de Rijn gezeten. Daarna voelde hij roeping tot het priesterschap maar brak de opleiding daartoe vroegtijdig af. Mogelijk waren familie-omstandigheden hier de reden

Portret van Ernst von Bönninghausen bij een interview in De Telegraaf ter gelegenheid van zijn benoeming als burgemeester van Hilversum. De verslaggever noteerde uit de mond van de burgemeester: *...Hilversum is een prachtige, vooruitgaande stad; er zal waarschijnlijk veel werk te doen zijn. Met het voornemen zoo goed en zoo hard mogelijk te werken, in het belang van de geheele bevolking, ga ik de volgende week naar Hilversum.*

voor. In november 1920 kwamen zijn vader en jongere broer te overlijden. Hierna trok de jonge Von Bönninghausen zich terug op het familielandgoed Herinckhave, waar hij samen met zijn moeder en oudere broer, Egon, tot 1924 woonde. Een deel van die tijd werkte hij als volontair op de gemeentelijke secretarie van Weerselo.

Na 1924 studeerde hij rechten aan de pas opgerichte Katholieke Universiteit van Nijmegen. Onder de studenten was hij een graag geziene, prominente figuur die het tot praeses schopte van het studentencorps Carolus Magnus. Von Bönninghausen stond bekend als een sociale, vriendelijke en oprechte figuur. In Nijmegen werd hij sterk beïnvloed door zijn oom, de toenmalige moderator jonkheer J. van Rijckevorsel S.J. Deze jezuïet bracht hem sociaal bewustzijn bij en doordrong hem daarnaast van een 'herderlijk' plichtsbef. Enigszins politiek bewust werd Von Bönninghausen door zijn voorzitterschap van het Diets Studenten Verbond in Nijmegen. Een vereniging met duidelijke flirts naar het totalitarisme. Een verschijnsel dat in die tijd, de hoogtijdagen van Mussolini, 'in' was onder katholieke studenten.

Na zijn studie ging Von Bönninghausen terug naar Herinckhave en werd advocaat in Oldenzaal. Hij kwam in 1931 in de gemeenteraad van Tubbergen voor de Rooms Katholieke Staats Partij (RKSP). In deze partij ondervond hij al spoedig politiek nadeel van een conflict dat zijn broer Egon, als burgemeester van Ootmarsum, uitvocht met lokale katholieke politici. Deze politieke ruzie belemmerde de mogelijkheden van Ernst von Bönninghausen bij de RKSP en mede hierdoor maakte hij in 1935 de overstap naar de op dat moment snelst groeiende politieke beweging van Nederland: de NSB. Ir. A.A. Mussert verwelkomde de talentvolle edelman met open armen en zag in hem een katholieke stemmentrekker voor de NSB in het oosten van Nederland.

Anders dan in de RKSP werden in de NSB de talenten en ambities van Von Bönninghausen wel beloond en vervuld. In 1937 stond hij hoog op de kieslijst voor de Tweede Kamer en als de verkiezingen toen voor de NSB niet zo desastreus waren verlopen, was hij zeker Tweede Kamerlid geworden. Na de nederlaag ontstond binnen de NSB fikse ruzie die uitliep op een mislukte coup tegen Mussert. Dankzij deze crisis kon Von

Bönninghausen, die als nieuw lid een relatieve buitenstaander in het conflict was, zitting nemen in de Eerste Kamer. In Den Haag raakte hij bevriend met een ander nieuw aanzienlijk NSB-lid, de *ebenbürtige*, half-adellijke mr. M.M. Rost van Tonningen.

Het was Rost van Tonningen die Von Bönninghausen onder de aandacht bracht bij Seyss-Inquart en de zijnen. Mogelijk herkende Rost in Von Bönninghausen het type edelman dat zich, net als hijzelf, met het nieuwe Europese totalitarisme verbonden voelde. In zijn Oostenrijkse jaren als Volkenbondmedewerker had hij zulke adel wel vaker ontmoet. De Oostenrijker Seyss-Inquart, zelf eveneens half edelman, lijkt de mening van Rost over Von Bönninghausen te hebben gedeeld. Gedurende de bezetting ontwikkelde hij zelfs een zekere genegenheid voor hem. Hij leek in Von Bönninghausen de ideale schakel tussen het vooroorlogse burgemeestersprofiel en de nieuwe nationaal-socialistische standaard te zien. Seyss-Inquart verwachtte dat de benoeming van Von Bönninghausen als een compromisachtige geste naar het Nederlandse bestuursapparaat gezien zou worden.

Zoals we gezien hebben, kwam deze verwachting in bepaalde mate uit. Frederiks en Roëll hadden over de benoeming van Von Bönninghausen een betrekkelijk positief oordeel.

Relatie met wethouders en commissaris van politie

Het is belangrijk te onthouden dat er, toen Von Bönninghausen in Hilversum aantrad, sprake was van wederzijdse behoedzaamheid en welwillendheid tot samenwerking. De wethouders hadden dit ingefluisterd gekregen van Frederiks en Seyss-Inquart wilde dat Von Bönninghausen, als eerste nationaal-socialistische burgemeester van Nederland, een bekwame en behoedzame indruk zou maken die respect zou afdwingen. Zijn sociale en vriendelijke karakter droeg hier ook aan bij. De verhoudingen binnen het college van burgemeester en wethouders lijken door deze wederzijdse benadering sterk te zijn bepaald. Onder leiding van Von Bönninghausen werd vergaderd in een open sfeer en kregen de wethouders duidelijk ruimte om hun visie over beleidspunten te geven. Von Bönninghausen was diplomatiek en schroomde niet kenbaar te maken dat hij de Hilversumse ervaring van de wethouders nodig had.

Ondanks deze tamelijk ontspannen situatie ontstonden in Hilversum al snel problemen die deze coalitie van een nationaal-socialistische burgemeester met andersgezinde wethouders onder druk zette. De Weerafdeling (WA) van de NSB was vanaf december 1940 in Hilversum zeer actief, maar moest door de weerzin van het publiek tegen deze knokploeg vaak het onderspit delven in de stad. Dit kwam mede door de Hilversumse politie, die de naam had bij ongeregelheden alleen in te grijpen als de WA aan de winnende hand was. Uit frustratie hierover organiseerde de WA een landelijke "Mars door Hilversum". Von Bönninghausen wilde deze manifestatie op zijn beloop laten, maar zijn politiecommissaris G.D.J. Vrijdag besloot anders. De door hem opgeroepen marechaussee greep hard in. Von Bönninghausen besloot daarop de demonstratie van de WA te verbieden en nam zo het openbaar bestuur van Hilversum in bescherming tegen kritiek van de lokale NSB, die woedend was over de gang van zaken.

Von Bönninghausen was na afloop van het incident echter niet te spreken over commissaris Vrijdag. Hij had *tegen het order van de burgemeester* in de hulp van de marechaussee ingeroepen. Vanaf dat moment boterde het niet meer tussen beiden. Omstreeks eind december 1941 moet Von Bönninghausen besloten hebben Vrijdag voor te dragen voor ontslag. Zijn Nederlandse superieuren Frederiks en Tenkink, secretaris-generaal van het Ministerie van Justitie, negeerden dit eerste verzoek van Von Bönninghausen. Vermoedelijk omdat zij niet wisten hoe te reageren, want formeel had Von Bönninghausen het gelijk aan zijn zijde. Vrijdag had naar zijn baas, de burgemeester en officieel partijloos ambtenaar, moeten luisteren. Waarschijnlijk hoopten Frederiks en Tenkink dat het conflict zou overwaaien. Dat bleek een ijdele hoop.

De aanloop naar de Februaristaking

Veel Hilversummers hadden hun werkkring in Amsterdam. Zij brachten in de winter van 1940/1941 regelmatig nieuws mee over onlusten in de hoofdstad. Dit wakkerde de spanningen tussen de vaak provocerende NSB en de bevolking verder aan. De nabijheid van het kruisvat Amsterdam en twee gebeurtenissen in Hilversum kunnen als oorzaken voor de Februaristaking in Hilversum worden aangewezen.

Allereerst het huwelijk van Rost van Tonningen op 21

De liberale wethouder van onderwijs en financiën B.H. Bakker was de beoogde opvolger van De Wijckerslooth. De Rijkscommissaris voor de bezette Nederlandse gebieden, Seyss-Inquart, stak echter een stokje voor diens benoeming en koos voor Von Bönninghausen. Bakker zou wel als loco-burgemeester fungeren. (foto: Streekarchief)

december 1940. Weer een NSB-manifestatie in de stad die garant stond voor kloppartijen. Het huwelijk zelf had een 'grootgermaans' karakter. H. Himmler, Reichsführer van de S.S. en persoonlijke vriend van Rost, trad op als getuige. Von Bönninghausen fungeerde als ambtenaar van de burgerlijke stand. Vervolgens was daar op 31 januari 1941 de verjaardag van de jonge Oranjetelg Beatrix. Veel burgers gaven uiting aan hun vreugde door met de kleur oranje te lopen. De WA vatte dit op als provocatie en spoedig was het die dag onrustig. Als klap op de vuurpijl werd die avond een Wehrmacht-soldaat neergeschoten. Represailles konden niet uitblijven.

Dertig notabelen, onder wie wethouder Bakker en commissaris Vrijdag, werden door de Duitse autoriteiten opgepakt. Von Bönninghausen probeerde direct de gegijzelden los te praten. Alleen in het geval van Bakker lukte dat. Op 7 februari werd hij vrijgelaten. Mogelijk gebruikte Von Bönninghausen als argument dat Bakker voor het openbaar bestuur onmisbaar was. De succesvolle actie voor Bakker contrasteert met de reactie van Von Bönninghausen op de detentie van Vrijdag. Hij drong op 4 februari 1941 opnieuw aan op ontslag van de commissaris. Nu niet alleen bij Frede-

riks en Tenkink, maar ook bij de procureur-generaal van Amsterdam, mr. dr. J.A. van Thiel. Zuiver ambtelijk gezien had Von Bönninghausen ook nu weer gelijk. Herhaaldelijk was gebleken dat Vrijdag niet in staat was de rust in Hilversum te bewaren. Van Thiel ging in zijn oordeel over Vrijdag verder dan Frederiks en Tenkink. Hij vond dat Vrijdag naar de omstandigheden geen juist beleid had gevoerd en besloot een vervanger voor hem te zoeken vóórdat de Duitse autoriteiten dit, mogelijk onder druk van de NSB, zouden doen.

Nog op de dag dat Bakker vrij kwam werd door het college vergaderd. Bakker verweet Von Bönninghausen door diens afwezigheid aansprakelijk te zijn gesteld voor de gebeurtenissen en zei zijn loco-burgemeesterschap op. Hij nam echter geen ontslag als wethouder. Waarschijnlijk vond Bakker dat hij als meest ervaren wethouder en impliciete leider, die eerder was aangewezen als opvolger van De Wijckerslooth, niet als eerste het schip mocht verlaten. Wethouder Van der Heeg bood aan de vacante loco-burgemeesterspost op te vullen. De SDAP-er Van der Heeg was al eerder aangetreden als vervanger voor de joodse SDAP-wethouder Lopes Dias en nu was hij weer bereid een collega te vervangen.

In december 1940 was Van der Heeg, vermoedelijk zonder dat hij het zelf wist, door Von Bönninghausen in bescherming genomen tegen Rost van Tonningen, die in zijn hoedanigheid van "Commissaris voor de Marxistische Partijen" alle socialisten uit het openbaar bestuur wilde verwijderen. Von Bönninghausen vond dat Rost hier te ver ging. Deze drastische maatregel zou de door hem capabel geachte wethouders, die ongelukkigerwijze socialist waren, óók raken. Door bemiddeling te vragen aan Frederiks wist Von Bönninghausen het ontslag van Van der Heeg te voorkomen.

De Februaristaking in Hilversum

De rust leek in Hilversum onder invloed van de repressie terug te keren, maar onder invloed van de incidenten in Amsterdam raakten de gemoederen weer verhit. Op 25 februari hoorde men van een grote Amsterdamse staking tegen strafdeportaties van joden. Ongeveer 2500 werknemers van de Nederlandse Seintoestellen Fabriek besloten daarop het werk neer te leggen en verklaarden zich zo solidair. Ze kregen gezelschap van werknemers van andere Hilversumse fabrieken. Als re-

Het huwelijk van M.M. Rost van Tonningen en F.S. Heubel (later bekend als de 'zwarte weduwe') op 21 december 1940 gaf de plaatselijke NSB aanleiding tot een grote nationaal-socialistische manifestatie die de nodige tegenreacties onder de bevolking opriep. Reichsführer Himmler trad op als getuige bij het huwelijk dat werd gesloten door Von Bönninghausen. (coll. Streekarchief)

actie hierop werd in Hilversum een avondklok ingesteld. Niemand mocht na half acht op straat zijn. De spertijd werd afgedwongen door honderd man Duitse *Waffen-SS* uit Amersfoort, het Hilversumse politiekorps en dertig man rijks politie. Het toeval wilde dat commissaris Vrijdag op 25 februari in vrijheid werd gesteld. Waarschijnlijk waren de autoriteiten die tot de vrijlating besloten, niet op de hoogte van de staking in Hilversum. Men mag aannemen dat dan anders gehandeld zou zijn, want de thuiskomst van de bij het publiek populaire commissaris was olie op het vuur. Hij werd de volgende dag als een held ingehaald. Allerlei mensen stuurden hem bloemen.

In de nacht van 25 op 26 februari werd loco-burgemeester Van der Heeg door de Duitse autoriteiten van zijn bed gelicht. Net als bij de beschieting van de schildwacht werd de hoogste niet-NSB'er van het ge-

meentebestuur verantwoordelijk gesteld voor de gebeurtenissen. Op 26 februari had Von Bönninghausen een onderhoud met Van Thiel. Deze adviseerde hem in overleg te treden met de directies van de verschillende fabrieken om de staking te beperken dan wel te laten beëindigen. De procureur-generaal van Amsterdam was ongerust over de openbare veiligheid als de staking een tweede dag zou ingaan. In de hoofdstad waren op 25 februari al drie doden en elf zwaargewonden gevallen.

Tegen de middag van 26 februari trok een grote groep stakers naar het raadhuis. Zij wilden de burgemeester een protestverklaring aanbieden. Von Bönninghausen heeft deze niet in ontvangst genomen en de verklaring is waarschijnlijk ook niet aangenomen door een van de wethouders of ambtenaren. Rondom het raadhuis had de *Waffen-SS* zware mitrailleurs geplaatst die alle toe-

gangswegen naar het gebouw konden bestrijken. De menigte werd waarschijnlijk door de politie overreed naar huis te gaan om militair ingrijpen te voorkomen. Diezelfde dag verbood Von Bönninghausen via een gemeentelijke verordening samscholingen, verspreiding van vlugschriften, het neerleggen van werk, het dwingen van anderen om het werk neer te leggen en pogingen het werk van anderen te verhinderen. Kortom, iedereen die op 27 februari niet aan werk ging, zou worden opgebracht.

Van Thiel was er inmiddels in geslaagd een vervanger voor Vrijdag te vinden. Deze mr. Ph.L. Reyinga trad in functie als politiecommissaris op 27 februari. Het had Van Thiel veel moeite gekost om Reyinga, die politiecommissaris in Zandvoort was, te overreden om in het landsbelang naar Hilversum te komen. Tegenover Reyinga sprak hij de zorg uit dat Hilversum anders behalve een NSB-burgemeester, ook een NSB-politiecommissaris zou krijgen. Hij instrueerde Reyinga zich anders op te stellen dan Vrijdag en naar Von Bönninghausen toe behoedzaam te zijn. Reyinga moet dat hebben toegezegd. De commissaris-generaal voor openbare orde en veiligheid, H.A. Rauter, gaf zijn goedkeuring aan de keuze van Van Thiel. Rauter kwalificeerde Reyinga als een anti-marxist. Alle betrokken partijen konden zich dus in de benoeming van Reyinga vinden. Rauter wist zich verzekerd van een gehoorzame commissaris in Hilversum, Von Bönninghausen was eindelijk af van Vrijdag en Van Thiel had kunnen voorkomen dat Vrijdag door een nationaal-socialist was vervangen. In de ochtend van 27 februari ging iedereen in Hilversum gewoon weer aan het werk. De staking was, net als elders in Noord-Holland, gebroken.

Maatregelen na de Februaristaking

Rijkscommissaris Seyss-Inquart vond alleen beëindiging van de staking onvoldoende en nam vergaande maatregelen om herhaling te voorkomen. De bevolking van Hilversum kreeg als represaillemaatregel een boete van 2,5 miljoen gulden opgelegd. Solidariteit met de schuldigen en de aanstichters van de staking, in de ogen van Seyss-Inquart waren dat de joden en de communisten, was onaanvaardbaar. Op 12 maart 1941, twee weken na de Februaristaking, sprak hij dit tijdens een lezing in Amsterdam op niet mis te verstane wijze uit: *Wij zullen de joden slaan waar wij ze treffen, en wie par-*

tij voor hen kiest, moet de gevolgen dragen. Ook Amsterdam, Haarlem en Zaandam werd een boete opgelegd. Verder benoemde Seyss-Inquart als reactie op de Februaristaking een regeringscommissaris in elk van de vier steden. Von Bönninghausen werd op 1 maart 1941 als zodanig benoemd voor Hilversum. Hij was nu rechtstreeks verantwoordelijk schuldig aan Seyss-Inquart. Von Bönninghausen kreeg absolute volmacht om het plaatselijke openbaar bestuur zó in te richten dat elke vorm van onrust, zoals de Februaristaking, zou worden voorkomen. Die volmacht hield ook in dat de gemeenteraad ontbonden werd.

Wat deed Von Bönninghausen met zijn volmacht? Hij ontsloeg geen enkel lid van zijn college. Vooralsnog voldeed de samenwerking met de wethouders en zij hadden geen directe ongehoorzaamheid getoond. Van hun kant zagen zij in de benoeming van Von Bönninghausen tot *absoluut gevormachtigde* geen aanleiding ontslag te nemen, hoewel de invoering van het regeringscommissariaat toch een behoorlijke aantasting van de lokale democratie betekende. Het geeft nogmaals aan dat de samenwerking tussen Von Bönninghausen en de wethouders ondanks de vele problemen redelijk verliep.

Op het gebied van de openbare orde maakte Von Bönninghausen wél direct gebruik van zijn volmacht als regeringscommissaris. Op 7 maart 1941, ongeveer een half jaar eerder dan de landelijke invoering van dergelijke maatregelen, werd het joden in Hilversum verboden zich te begeven in cafés, sportaccommodaties en bad- en zweminrichtingen. Von Bönninghausen toonde hiermee de opvattingen van Seyss-Inquart over de Februaristaking te delen. In zijn eerdergenoemde redevoering had Seyss-Inquart als zijn mening gegeven, dat de Nederlandse joden, net als vóór de oorlog, nog altijd in staat waren de samenleving te ondermijnen. Door de joden uit openbare gelegenheden te weren en hun bewegingsvrijheid te beperken, verkleinde Von Bönninghausen in zijn ogen als nationaal-socialist de kansen op sociale onrust of ondermijning van het gezag.

De maatregel van Von Bönninghausen stond niet op zichzelf, maar was onderdeel van een pakket maatregelen dat op instigatie van Rauter door de Nederlandse politiekorpsen en gemeenteadministraties rondom Amsterdam is genomen. Doel van Rauter was te voor-

Von Bönninghausen tijdens een toespraak op een NSB-bijeenkomst eind juni 1941. Ondanks de conflicten met de Hilversumse NSB was hij een trouw partijlid. (NIOD)

komen dat Amsterdamse joden voor strafdeportaties zouden vluchten naar omliggende plaatsen. Daartoe legde hij een soort onzichtbare, isolerende ring, rondom Amsterdam. Von Bönninghausen en de andere regeringscommissarissen hebben meegewerkt aan de totstandkoming van dit cordon. De gemeenten rond de hoofdstad moesten weigeren Amsterdamse joden op te nemen. In Hilversum heeft de gemeentelijke organisatie dit uitgevoerd. Bovendien begeleidde de Hilversumse politie joden, die zich bij het raadhuis meldden voor inschrijving in het bevolkingsregister, terug naar Amsterdam. Hoe vérgaand de politie de naleving van de anti-joodse maatregelen controleerde werd duidelijk op 7 maart 1941. Op de eerste dag dat de bijzondere gemeentelijke verordening van kracht was, werden twee joodse meisjes van een hockeyveld verwijderd.

Collaboratie of samenwerking in het belang van de bevolking?

De medewerking van de gemeentelijke organisatie en de politie kan deels verklaard worden door de 'behoedzaamheidsinstructie' die de wethouders en politicommissaris van de secretarissen-generaal en de procureur-generaal hadden gekregen. Vooral Reyinga, die pas drie dagen in functie was toen Von Bönninghausen regeringscommissaris werd, zal om conflicten te vermijden zijn instructies precies hebben uitgevoerd. Het is mogelijk dat hij in de dagen na de Februaristaking door Rauter persoonlijk is aangesproken op zorgvuldige uitvoering van het beleid. Maar

meer bepalend waren de radicale, niet mis te verstane uitlatingen van nationaal-socialistische zijde over de joden als 'probleem' in de samenleving. Tezamen met legalistische argumenten om de openbare orde te bewaren, waarvoor juist na de Februaristaking een zekere ontvankelijkheid bestond, zorgden deze ervoor dat het hellende vlak van samenwerking bij de isolatie en concentratie van joden werd betreden. Dat deze achteraf letterlijk vernietigende consequenties had, kon of wilde niemand in Hilversum en Nederland op dat moment vermoeden. Pas in januari 1942 werd tijdens de Wannseeconferentie besloten alle joden in Europa te vermoorden.

Van de circa 2500 joden in Hilversum werd 92% omgebracht. Dat percentage ligt ver boven het op zichzelf al hoge Nederlandse gemiddelde van 76%. Als er een lokale verklaring is voor dit hoge vervolgingsresultaat dan schuilt die, buiten bovenstaand mengsel van nazi-radicalisme en ambtelijk legalisme, in de behoedzame samenwerking tussen de nationaal-socialistische burgemeester en de andersgezinde wethouders en politicommissaris.

Deze samenwerking had niet uitsluitend negatieve consequenties. Vaak kon veel bereikt worden voor de overige, niet-joodse, bevolking van Hilversum. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de voedselvoorziening tijdens de oorlogsjaren. De Distributiewet uit 1939 bepaalde dat de burgemeester de verantwoordelijkheid droeg voor de distributie. Hij was echter gerechtigd een persoon aan te wijzen om de dagelijkse leiding op zich te nemen. In november 1940 besloot Von Bön-

ninghausen wethouder Van der Heeg tot leider van de dienst te benoemen. Toen Van der Heeg op 17 april 1941 eervol werd ontslagen als wethouder vroeg Von Bönninghausen hem aan te blijven als directeur van de distributiedienst. Van der Heeg accepteerde dit aanbod. Hij wist als leider van de distributiedienst, naast de zeer belangrijke legale voedselvoorziening, ook il-

Aankondiging in *De Gooi- en Eemlander* van een radiotoespraak van Anton Mussert in 1941. De NSB-leider keerde zich uiteindelijk vanwege zijn groeiende afkeer van Rost van Tonningen ook tegen diens protégé Von Bönninghausen.

legale voedseldistributie voor ondergedoken personen te regelen en heeft zo waardevol werk verricht. In september 1943 deed de Sicherheitsdienst echter een inval bij de dienst en Van der Heeg was genoodzaakt onder te duiken. Het voorbeeld van wethouder Van der Heeg illustreert hoe moeilijk het was om tijdens de bezetting de juistheid te bepalen van eigen politieke stappen. Van der Heeg werkte vergaand samen met Von Bönninghausen, maar juist door die samenwerking heeft hij, in het belang van de Hilversumse bevolking, legaal en illegaal goed werk kunnen verrichten.

NSB-wethouders

Behalve wethouder Van der Heeg was ook wethouder Verbeek op 17 april 1941 eervol ontslagen. De vervangers waren twee NSB-ers, Ch.H.J. Raad en T. Bakker. Raad was kringleider van de NSB in Hilversum en bovendien leider van het Opvoedersgilde, de onderwijsbond van de NSB. De lokale afdeling had tot de 17e april nog maar weinig voordeel van de *kameraad-burgemeester* gehad. Bij de lokale NSB was over de grote terughoudendheid van de burgemeester ten aanzien van zijn eigen partij zelfs onbegrip ontstaan. Waarom was de burgemeester zo streng opgetreden tegen de WA? Waarom was hij er niet in geslaagd een *kameraad* als politicommissaris te benoemen? Von Bönninghausen hoopte door de benoeming van Raad kritiek van de lokale NSB te stillen. Als diplomatiek extraatje benoemde hij Raad tot *loco-burgemeester* en wethouder van onderwijs. Dit terrein was Raads persoonlijke specialisme.

De andere NSB-wethouder was T. Bakker, een volgeling van Rost. Von Bönninghausen benoemde hem tot wethouder van sociale aangelegenheden en personeelszaken. Personeelszaken was van strategisch belang voor de instroom van nationaal-socialistische ambtenaren bij de gemeente. Door juist een volgeling van Rost op personeelszaken te zetten, kon Von Bönninghausen er zeker van zijn dat alleen nationaal-socialisten van 'zuivere' overtuiging en redelijke kwaliteit benoemd zouden worden. Zo zou de gemeente niet overspoeld worden door baantjesjagers zonder capaciteiten. De instroom van nationaal-socialistische ambtenaren is mede door deze benoemingstactiek van Von Bönninghausen beperkt gebleven tot vijftig personen. Het merendeel van hen werd bovendien aange-

steld in het laatste bezettingsjaar, toen hij al geen burgemeester meer was.

De wethouders B.H. Bakker en Kuijper bleven in functie. Het wethoudersteam bestond vanaf 17 april 1941 dus uit twee nationaal-socialisten, een liberaal en een antirevolutionair. In de collegevergadering van die dag nam Von Bönninghausen afscheid van Verbeek en Van der Heeg. Hij sprak *waarderende woorden jegens de twee wethouders die thans hun ambt zagen eindigen, dankte hen voor de ondervonden uitstekende medewerking en gaf tenslotte de verzekering voor zover hem mogelijk gaarne van hun beproefde diensten gebruik te maken.* Op 18 april verwelkomde Von Bönninghausen de nieuwe wethouders in het college. Hij sprak het vertrouwen uit, dat ondanks het verschil in opvattingen, die men wederzijds moet respecteren, aangename samenwerking mogelijk moet zijn zoals die ook de afgelopen maanden geheerscht heeft.

Betrekkelijke rust en stabiliteit

Het nieuwe college hield zich vooral bezig met de voedselvoorziening en het beheer van de gemeentefinanciën. Voor Von Bönninghausen was de samenstelling van het college nog steeds conform de oorspronkelijke gelijkschakelingsdoelstelling van Seyss-Inquart. Nationaal-socialisten en niet-nationaal-socialisten werkten samen, in één openbaar bestuur, voor het algemeen welzijn van de gemeente. Von Bönninghausen heeft dan ook nooit aangedrongen op het ontslag van Kuijper of B.H. Bakker en hoopte dat de samenstelling van dit college lange tijd gelijk zou kunnen blijven.

Toen wethouder Kuijper begin juli 1941 om ontslag vroeg, zal Von Bönninghausen teleurgesteld zijn geweest. De ontslagaanvraag van Kuijper is mogelijk te verklaren door de landelijke verordening tot ontbinding van de politieke partijen op 1 juli 1941. Wellicht was Kuijper van mening dat hij nu geen draagvlak meer had. Zijn eigen politieke partij was immers verboden door dezelfde overheid waarvoor hij als wethouder functioneerde. In de collegevergadering van 15 juli 1941 nam Kuijper afscheid en dankte voor de *vruchtbare samenwerking*. Ook Kuijper kreeg eervol ontslag.

De zoektocht naar een goede opvolger heeft enkele maanden in beslag genomen en onderstreept dat het vertrek van Kuijper voor Von Bönninghausen ongelegen kwam. Toen Seyss-Inquart op 1 september 1941 het leidersbeginsel invoerde, en daarmee definitief de

gemeenteraad en de lokale democratie buitenspel zette, bood ook wethouder B.H. Bakker zijn ontslag aan en werd ook hij eervol ontslagen. Het verdwijnen van de voor Von Bönninghausen ideale coalitie markeerde de overgang naar een nieuwe periode die gedomineerd zouden worden door strijd tussen de burgemeester en zijn eigen partij, de NSB.

De komst van wethouder Nijsen

Op 29 augustus 1941, ongeveer zes weken na het ontslag van Kuijper, werd de referendaris ter secretarie van de gemeente, W.C.M. Nijsen, door Von Bönninghausen benoemd tot wethouder. Hij was geen lid van de NSB. Nijsen, die kennelijk een capabele indruk gemaakt had, kreeg hierdoor de kans een behoorlijke sprong in zijn carrière te maken. Toch heeft hij de functie niet meteen geaccepteerd. Mogelijk beseftte hij dat dit, na het politieke gebaar van Kuijper, geïnterpreteerd kon worden als een té vergaande samenwerking met de NSB-burgemeester. Von Bönninghausen gaf echter niet op en uiteindelijk wist hij Nijsen te overtuigen het wethouderschap te accepteren. Mogelijk heeft Von Bönninghausen Nijsen voorgehouden dat het wethouderschap, wat hem betrof, alleen een zuiver ambtelijk karakter had en dat hij zich geen zorgen hoefde te maken een instrument van de politiek te worden. Hoe dan ook, opnieuw slaagde Von Bönninghausen erin een niet-nationaal-socialist aan zich te binden.

Nijsen was pas één dag in functie toen B.H. Bakker opstapte. De ene vacature was nog niet gevuld of een andere ontstond al weer. Het kostte Von Bönninghausen steeds meer moeite goede kandidaten te vinden. Dat heeft hem mogelijk doen besluiten Hilversum voortaan met slechts drie wethouders te besturen en de vierde wethoudersplaats vacant te laten. Gedurende achttien maanden, van 1 september 1941 tot 1 maart 1943, zou het drietal Raad, T. Bakker en Nijsen met Von Bönninghausen Hilversum besturen. In deze periode was de situatie in de gemeente over het algemeen stabiel en rustig.

Conflict met de NSB

Op 29 december 1942 besloot de commissaris van de provincie Noord-Holland, mr. A.J. Backer, tot een fikse verhoging van de wethouderssalarissen. Daarnaast

stemde hij, op verzoek van Von Bönninghausen, in met een uitbreiding van het aantal bezoldigde wethouders in Hilversum van drie naar vier. Dat wil zeggen, officieel bleef de vierde wethouder onbezoldigd maar voor Hilversum werd een uitzondering gemaakt. Het salaris van de 'onbezoldigde' wethouder werd op f3150 bepaald, wat aanzienlijk lager was dan dat van de drie bezoldigde posten.

Von Bönninghausen bleef talmen met de benoeming van een vierde wethouder. Zijn verzoek om een vierde wethouder te mogen salariëren was waarschijnlijk slechts een poging om de kritiek van de NSB, dat hij geen derde partijlid wilde aanstellen, te weerleggen. Bij daadwerkelijke benoeming van de vierde wethouder zou hij echter moeten bepalen wie van de vier het lagere salaris zou krijgen. Von Bönninghausen wist dat de NSB maar één gang van zaken acceptabel vond: de benoeming van een NSB'er en toekenning van het lagere salaris aan Nijsen.

Het is tekenend voor Von Bönninghausens karakter dat hij niet toegaf, maar juist in de aanval ging. Tegen de zin van wethouder Raad benoemde hij pas na twee maanden de nationaal-socialist H. Havekate, waarschijnlijk net als T. Bakker een volgeling van Rost. Bovendien bepaalde hij dat Raad het lagere salaris zou krijgen. Hierdoor ontstond hooglopende ruzie.

Het kwam Raad en zijn achterban goed uit dat de landelijke NSB-leiding de Hilversumse afdeling op 21 december 1942 opdracht gaf een rapport over Von Bönninghausen samen te stellen. Gerapporteerd moest worden over de houding van Von Bönninghausen als nationaal-socialist in de NSB en over zijn beleid als burgemeester. De lokale NSB begon in het rapport meteen te klagen over wethouder Nijsen. Wat had een niet-nationaal-socialist eigenlijk in het gemeentebestuur te zoeken? Waarom zat op de positie van Nijsen geen kameraad? Nijsen had volgens de lokale NSB een verderfelijke invloed op de sfeer in het college en Von Bönninghausen trok Nijsen voor.

Von Bönninghausen werd door dit rapport en de bemoeienis van de landelijke NSB-leiding wel in het nauw gebracht, maar hij kwam niet terug op zijn beslissing. Als burgemeester was hij immers de 'absolute leider' in de gemeente. Hij bepaalde wie wethouder werd en niet de NSB. De partij had geen enkele formele invloed op het overheidsbeleid. Zelfs Mussert had

die niet. Van normale werkbare verhoudingen in het college kon echter niet meer worden gesproken.

Ontslag

Er waren ook andere dan lokale redenen voor de landelijke NSB om een rapport over Von Bönninghausen te vragen. In Overijssel waar broer Egon von Bönninghausen, eveneens nationaal-socialist, inmiddels tot commissaris van de provincie was benoemd, had ook het nodige plaatsgevonden. Het was de bedoeling dat elke NSB-bestuurder ruggespraak zou houden met de partij, in casu Mussert, over ambtelijke benoemingen. Maar net als zijn broer ging commissaris Egon inspraak uit de weg. Hun beider beleid vertoonde veel overeenkomsten: afscherming van zittende, niet-nationaal-socialistische, bestuurders tegen de NSB en vervulling van vacatures door benoeming van radicale nationaal-socialisten, aanhangers van hun vriend Rost van Tonningen, de grootste politieke vijand van Mussert. Het conflict werd opgelost door een semi-vrijwillige Oostfrontinzet van Egon von Bönninghausen met voor hem noodlottige gevolgen. Hij sneuvelde op 26 februari 1943.

Seyss-Inquart besloot daarop in juni 1943 Ernst von Bönninghausen te vragen zijn broer als commissaris van de provincie Overijssel op te volgen. Von Bönninghausen wilde dit vermoedelijk graag, maar stelde één voorwaarde. Mussert moest instemmen met zijn benoeming. Von Bönninghausen wilde er zeker van zijn dat de politieke richtingen- en benoemingenstrijd met de NSB zijn functioneren niet opnieuw zou belasten. Mussert weigerde echter omdat hij Von Bönninghausen niet meer vertrouwde. De leider van de NSB identificeerde het beleid en de persoon van Von Bönninghausen alleen nog maar met zijn aartsvijand Rost van Tonningen. Van de vroegere vooroorlogse goede relatie tussen beiden was niets meer over.

Teleurgesteld door de afwijzing van Mussert bood Von Bönninghausen Seyss-Inquart zijn ontslag aan als burgemeester van Hilversum. Deze weigerde dat in eerste instantie te aanvaarden, maar in december 1943 stemde hij in met het ontslag. Als dank ontving Von Bönninghausen van hem nog een buitengewone oorkonde en als schrale troost een benoeming tot burgemeester van Tubbergen, het plaatsje bij het familielandgoed Herinckhave. Hier heeft Von Bönninghausen op het einde van de oorlog gewacht.

Als opvolger van Von Bönninghausen benoemde Seyss-Inquart de NSB-er G.J.H. Fijn. Diens installatie vond plaats in Gooiland in aanwezigheid van tal van kopstukken uit de NSB en de SS. Hier inspecteert Fijn (met ketting) de plaatselijke Jeugdstorm.
(foto: Streekarchief)

In 1947 werd hij vanwege zijn burgemeesterschap van Hilversum en Tubbergen tot twee jaar en zeven maanden gevangenisstraf veroordeeld. Na zijn invrijheidstelling leidde hij een teruggetrokken leven. Bij de rechtszaak tegen Von Bönninghausen traden verschillende ambtenaren van de gemeente Hilversum en politicommissaris Reyinga op als getuigen à décharge. Allen benadrukten de neutrale opstelling van Von Bönninghausen als burgemeester van Hilversum. Zij vonden dat hij zich, met duidelijke uitzondering van de Hilversumse joden, oprecht had ingezet voor het welzijn van de bevolking. Dat gold zeker voor de voedselvoorziening en ook op andere in dit artikel niet besproken beleidsterreinen. Von Bönninghausen was inderdaad een bekwaam en diplomatiek bestuurder, die bovendien een sympathieke persoon in de omgang lijkt te zijn geweest. Daarnaast was hij echter een overtuigd nationaal-socialist die er, juist door voorgenoemde talenten en eigenschappen, in slaagde medewerking te krijgen van de

Hilversumse wethouders en (politie)ambtenaren bij de isolering van de Hilversumse joden. Steeds vaker wordt in Nederland, naar mijn mening niet ten onrechte, gewezen op de weinig strijdbare, te veel op samenwerking gerichte houding van de Nederlandse samenleving tijdens de nationaal-socialistische overheersing. De efficiënte sociale en administratieve uitsluiting van de Hilversumse joden is daar een sprekend voorbeeld van.

* Jef Duterloo studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. In september 1998 studeerde hij bij prof. dr. J.L.J. Bosmans af op de scriptie *Burgemeester voor het Derde Rijk, de positie van jhr. mr. E.J.B.M. von Bönninghausen als burgemeester van Hilversum, 1 oktober 1940-12 december 1943; een case-study naar de positie van nationaal-socialistische burgemeesters in Nederland*. Daarna deed hij een jaar onderzoek voor de Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang (SOTO), die in opdracht van de Nederlandse regering de geschiedenis beschrijft van de naoorlogse opvang van joden, politieke gevangenen, gedwongen tewerkgestelden en burgers uit voormalig Neder-

lands-Indië. Sinds februari 2000 is hij medewerker bij het Project Tegoeden Tweede Wereldoorlog van het Ministerie van Financiën in Den Haag.

Achiefbronnen

Algemeen Rijksarchief, Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken, Afdeling Binnenlands Bestuur, 2019.

Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, Persoonsdossier jhr.mr. E.J.B.M. von Bönninghausen.

Ministerie van Binnenlandse Zaken, Afdeling Kabinet Binnenlands Bestuur, Persoonsdossier jhr.mr. E.J.B.M. von Bönninghausen.

RIOD, Persoonsdossier jhr.mr. E.J.B.M. von Bönninghausen.

Streekarchief Gooi- en Vechtstreek, archief gemeentesecretarie Hilversum, Notulen College van Burgemeester en Wethouders, 1940-1942, en Gemeenteverslag over de jaren 1939-1949.

Publicaties

Duterloo, J., *Burgemeester voor het Derde Rijk, de positie van jhr.mr. E.J.B.M. von Bönninghausen als burgemeester van Hilversum, 1 oktober 1940-12 december 1943, een casestudy naar de positie van nationaal-socialistische burgemeesters in Nederland* (Doctoraalscriptie K.U.N. 1998).

Flap, H., en W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997).

Fraenkel-Verkade, E., A.J. van der Leeuw en D. Barnouw, *Correspondentie van mr. M.M. Rost van Tonningen*, Deel 1 en 2 (Den Haag/Zutphen 1967/1993).

Frederiks, K.J., *Op de Bres 1940-1944* (Den Haag 1945).

Kienhuis, M.F.S., *Bönninghausen, Egon Lodewijk Maria Theresia Jozef von (1899-1943), autoritair bestuurder, Overijsselse Biografieën II*.

Kienhuis, M.F.S., 'Duitse Gezag en NSB bruskeerden bestuur' in: K. Vos e.a., *De Pruis komt! Overijssel in de Tweede Wereldoorlog*, Jaarboek Overijssel (Zwolle 1990).

Kienhuis, M.F.S., *Provinciaal beleid in bezettingstijd, Overijssel 1940-1945: reacties van bestuur en ambtelijk apparaat op enige maatregelen van de bezetter* (Doctoraalscriptie K.U.N. 1988).

Neuman, H.J., *Arthur Seyss-Inquart, Het leven van een Duits onderkoning in Nederland* (Utrecht 1967).

Sijes, B.A., *De Februaristaking 25-26 februari 1941* (Den Haag 1951).

Swijtink, A., *In de pas, Sport en Lichamelijke Opvoeding in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Haarlem 1992).

Werkgroep Beschrijving Hilversums Verzet 1940-1945 en werkgroep Herdenking mei '40-'45, *Hilversum, onderdrukking en verzet 1940-1945* (Hilversum 1985).

Wigger, J.H., *Ongepubliceerde levensbeschrijving van Ernst von Bönninghausen*.